

Doğu Grubu Ağızlarında -miş ve imiş

Filiz Kıral - Astrid Menz
(İstanbul)

1. Doğu Grubu Ağızları

Leyla Karahan'ın *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması* adlı çalışmasına göre Türkiye Türkçesi ağızlarının Doğu Grubunun batı sınırını, Gümüşhane, Erzincan, Elazığ, Tunceli illeri ile Urfa ilinin büyük bir kısmı oluşturur. Bu illerden daha doğudaki bulunan bütün iller de bu gruba dâhildir. Kuzeyde Trabzon, Rize ile Artvin (kuzeybatı parçası hariç) farklı bir grup -Kuzeydoğu grubu- oluşturur. Anadolu ağızları arasında Doğu Grubu Türkçe ağızı konuşulan iller aşağıda listelenmiştir:¹

Ağrı	Erzincan	Muş
Artvin (Kuzey-Batı)	Erzurum	Siirt
Batman	Gümüşhane	Şırnak
Bayburt	Hakkari	Tunceli
Bingöl	Iğdır	Urfa
Bitlis	Kars	Van
Diyarbakır	Kilis	
Elazığ	Mardin	

Ağız gruplarını belirlemek için Karahan, 14 tane sesbilgisel, 8 tane biçimbirimsel ve bir sözdizimsel ölçüt (isogloss) kullanmıştır. Kullandığı biçimbirimsel özelliklerin arasında bizi bu yazıda, “Duyulan geçmiş za-

¹ Bu illerden bazıları hakkında yapılan çalışmalar ya yetersiz ya da eksiktir. Mardin, Siirt, Şırnak ve Hakkâri hiç araştırılmayan illerdendir.

man ekinin tek şekilli olması” başlığı altında ele aldığı altıncı ölçüt ilgilendirir. Karahan’a göre Doğu Grubu ağızları Batı Grubundan – Kuzeydoğu ağızları gibi - ağırlıklı olarak ünlü uyumuna uymayan tek şekilli -*miş* kullanımı ile ayrılır. Batı grubuyla aynı sınırı paylaşan illeri, geçiş bölgesi olarak algılayabiliriz. Çünkü burada hem önlük/artlık ve düzlük/yuvarlaklık uyumuna uyan şekli, hem de tek şekilli -*miş* ekini görebiliriz. Doğu grubunda tek şekilli -*miş* ekini kullanan ağızların arasında Erzurum, Kars ve Muş illerinden oluşan dikkat çekici istisnai bir bölgeye rastlarız: Bu bölgede -*miş* ekinin ses uyumu Batı grubundaki gibidir (Karahan 1996: Harita 22).

Doğu ve Kuzeydoğu Grubu, bu ölçüt karşısında ortak özellik sergilerken, -*miş* ekinin çekiminde kullanılan 2. çokluk kişi eki kullanımında birbirlerinden ayrıldıklarını görebiliriz: Kuzeydoğu grubundaki -*miş* çekiminde 2. çokluk kişi eki -*sXnXz* şeklinde iken, Doğu Grubunda -*sXz* kullanılır. Karahan bu ekin şekillerini ayrıca biçimbirimsel bir isoglos olarak değerlendirir (1996: 36, 3. ölçüt).

2. Ağız çalışmalarında biçimbilimsel özellikler

Bugüne kadar yapılan ağız çalışmalarında genellikle -ister bir ağzın incelenmesinde ister sınıflandırılmasında olsun - ağırlıklı olarak sesbilimsel ölçütler kullanılmıştır. Bunun yanında sınırlı bir biçimde olsa da, sözcük varlığı ve biçimbirimi de araştırma konusu olarak ele alınmıştır (İmer 2000: 8-14).

Biçimbirimlerin tanımlarında genellikle ağızda var olan biçimlerin verilmesiyle yetinilir, işlevleri hakkında çoğu zaman ayrıntılı bilgi verilmez. Bir başka deyişle, var olan biçimlerin ölçünlü dilden olası değişik kullanımı hakkında bilgi verilmez.

Oysa bir isoglos saptarken bir biçimbirimin var olma ya da olmama ölçütüne ek olarak olası işlev değişikliği de ölçüt olarak kullanılabilir. Makalenin devamında -*miş* eki ve *imış* parçacığını ele alarak işlevsel bir isoglos oluşturmaya çalışacağız.

3. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde -miş ve imiş

3.1. -miş ve di

Bilindiği gibi ölçünlü Türkiye Türkçesinde *-miş* eki yüklemde (finite) kullanımında geçmiş zaman (Anteriorität) ve sınır ötesi bakışı (Postterminalität) yanında dolaylılık (indirectivity) nüansları içerir. Sınır ötesi bakışı olayın önemli sınırının (kritische Grenze) geçilmiş olduğunu ifade eder. Dolaylılık nüansları birinden duyma, durumdan algılanan tespit gibi anlamlar kapsar (Johanson 1971:280, 291). Ölçünlü dilde bu ek *-di* geçmiş zaman ekiyle bir çift oluşturur, aralarındaki fark dolaylılıktandır.

İmiş parçacığı ise *-miş* ekinden farklı olarak geçmiş zamanı değil sadece dolaylılığı ifade eder. Aşağıda verilen iki küçük örnek karşılaştırıldığına ikincisinde *imiş* parçacığının *bugün* zarfıyla beraber kullanıldığı ve dolayısıyla geçmiş zaman ifade edilmediği açık olarak görülür.

Ali hastalanmış. $\neq$ *Ali bugün hastaymış.*

4. Ağızlarda *-miş* ve *imiş*

Ağızlarda *-miş* eki kullanımında ölçünlü Türkiye Türkçesinden ayrı olan daha önce değindiğimiz şekillerin yanı sıra işlevsel farkları ele almak istiyoruz.

4a. Karadeniz ağızları

Bu bağlamda Bernt Brendemoen'un (1997) Kuzeydoğu Grubu ağız çalışmalarıyla ilgili *-miş* ekinin işlevi hakkında yazdığı makalesini kısaca özetlemek faydalıdır. Brendemoen -ve ondan önce de Turgut Günayaraştırmaları esnasında Kuzey Karadeniz ağızlarında *-miş* ekinin nadiren kullanıldığını tespit etmişlerdir. Aynı zamanda *imiş* parçacığının kullanımı da enderdir. Brendemoen'a göre bu ağız grubunun içinde, dolaylılık ifade eden *-miş* eki sadece en batıdaki Çepniler arasında ölçünlü dildeki sıklıkla kullanılır. Bunun yanında *-miş* Kuzey Karadeniz ağızlarında bir geçmiş zaman olarak sınır ötesi bakışını ifade eder. Bu kullanımı Brendemoen bir arkaizm olarak algılar. *-miş* bu ağız grubunda nadir kullanılır ve kullanıldığında ise dolaylılık taşımaz. Bu durum Brendemoen'a göre Rumcanın etkisine bağlanabilir. Böylece Kuzey Karadeniz ağızlarında aynı şeklin kullanımında hem arkaizm hem de yenileme (inovasyon) görebiliriz.

4b. Doğu Grubunda *-miş* ve *imiş*

Doğu grubunda *-miş* ekinin 3 şekli var:

1. hem önlük/artlık hem yuvarlaklık uyumuna uyan şekil: *-mXş*
2. sadece önlük/artlık uyumuna göre değişen şekil: *-mIş* (Urfa) ve en yaygın olarak,
3. hiç değişmeyen şekil: *-miş*.

Ünlüsü hiç değişmeyen bu ekin de aslında iki alt çeşidi vardır: Birisi sondaki kişi ekinin ünlü uyumunu bloke eden şekil ve ötekisi bloke etmeyen şekildir. Örneğin Erzurum ilinin İspir ağzında *-miş* eki ünlü uyumuna uymazken ardından gelen kişi eki eylemin köküne önlük/artlık durumuna göre uyar: *gelmişem* şekline karşıt *oşumışam* (Gemalmaz 1995²: 349).

Tortum'da ise hem *-miş* eki hem de kişi eki değişmez: *görmüşem* şekline karşıt *almışem* (Gemalmaz 1995²: 350).

Bu örneklerde o bölgenin ikinci bir özelliğini de görebiliriz. Kişi eki çekimi ölçünlü Türkçeden farklıdır ve bazı şekiller Eski Anadolu Türkçesindeki *-miş* çekimine benzer (Adamović 1985: 188).

Doğu Grubu ağızlarındaki kişi çekiminin genel hatlarını şu şekilde verebiliriz:

	tekil	çoğul
1.	<i>-mIşAm</i>	<i>-mIşIχ/-mIşUχ</i>
2.	<i>-mIşsAn</i>	<i>-mIşsIz</i>
3.	<i>-mIş</i>	<i>mIşlAr</i>

Şekil 1: Doğu Grubu ağızlarındaki kişi çekimi

Eski Anadolu Türkçesinde ise

	tekil	çoğul
1.	<i>-mIşAm</i>	<i>-mIşIz</i>
2.	<i>-mIşsIn</i>	<i>-mIşsIz</i>
3.	<i>-mIşdUr</i>	<i>-mIşlArdUr</i>

Şekil 2: Eski Anadolu Türkçesinde kişi çekimi

Şekil 1'de görüldüğü gibi ölçünlü Türkçeye karşı Doğu grubu 1. ve 2. şahıs tekilde geniş, yuvarlaklaşmayan ünlü kullanır. Çoğulda ise 1. Şahısta kişi eki olarak *-Iχ/-Ik* kullanılır. Bu ek Doğu ve Orta Anadolu ağızlarında da yaygındır. İkinci şahıs çoğulun kişi eki ise Doğu Anadolu ağız-

larını diğer Anadolu ağızlarından ayırır, dolayısıyla bu grubu oluşturmak için isoglos olarak kullanılabilir. İkinci şahıs çoğul kişi ekinin Anadolu'daki dağılımı (Karahan'ca 1996: Harita 19)'da gösterilmiştir.

Söz konusu olan Doğu Grubu ağızlarının bazılarında *-miş* paradigması için Standart Azeri Türkçesinde olduğu gibi *-ip* ekine rastlanır.

Örneğin şekil 3'te verilen Iğdır ağızındaki çekim Standart Azeri Türkçesine olan yakınlığı gösterir (Gültekin 1975):

	tekil	çoğul
1.	<i>-mXşAm</i>	<i>-mXşXç</i>
2.	<i>-XpsAn</i>	<i>-XpsXηXz / -XpsXz</i>
3.	<i>-Xp</i>	<i>-XplAr</i>

Şekil 3: Iğdır ağızındaki kişi çekimi

Aynı olguya, Kars (Olçay, Ercilasun & Aslan 1988: 20) ve Elazığ (Buran & Oğraş 2003: 154) ağızında da rastlarız.

-miş ekinin işlevine baktığımız ağız araştırmalarının çoğunda, bu konuda çok az bilgi verilir. Genelde sadece başlık olarak “belirsiz geçmiş zaman”, “görülmeyen geçmiş zaman” gibi ifadeler kullanılır. Bu durum, ekin kullanımının ölçünlü Türkçedeki kullanımıyla örtüştüğü düşüncesine yol açabilir. Oysa Brendemoen'un -yukarıda özetlediğimiz (1997)- çalışmasında böyle bir durumun her zaman söz konusu olmadığı anlaşılır.

Doğu grubu ağız çalışmalarında da durum genellikle aynıdır. İstisna olarak Olçay (1966: 51) *Erzurum Ağızı* adlı kitabında şöyle der: “Bu kip bazen görülen geçmiş zaman yerine de kullanılır.” Olçay'ın bu tespiti Günay 1978: 153'te Rize ağızındaki *-miş* kullanımı için dediklerine çok benziyor: “yani görülen geçmiş zaman kipi, kesinlik anlatımına eş bir anlatım taşımaktadır.”

-miş ekinin kullanımına ilişkin bir de söyleme (discourse) dikkat etmek gerekir. Örneğin masal ve hikâyelerde kullanıldığında dolaylılık anlamları ifade etmez, *-miş* orada sadece söylemin temel geçmiş zamanı olarak kullanılır. Bu metin tiplerine ağız çalışmalarında çokça rastlanır ve bu durum *-miş* ekinin işlevinin araştırılmasını zorlaştırır.

Ağız çalışmalarındaki metinleri taradığımızda *-miş* ekinin çoğu zaman batı ağızlarından farklı bir kullanımına rastladık. Aşağıda verilen dört örnekte *-miş* ekinin dolaylılık anlamı taşımadığı çok açıktır:

1. <i>böğün heş namaz gilmamişam</i>	Erzurum	Olcay 1995 ² : 51
2. <i>ecemisdandan gelmişem</i>	Erzurum	Gemalmaz 1995 ² : 2, 31
3. <i>diyarbakırı görmemişix</i>	Elazığ	Buran 1997: 105
4. <i>Geceden beri tarlada yatmışım</i>	Erzincan	Sağır 1995: 343

Birinci şahısta verilen bu örneklerde çok açık olarak dolaylılık anlamı yoktur. Ölçünlü Türkçede bu örneklerde *-di*'li geçmiş zamanı kullanmak gerekirdi. Dolayısıyla doğu grubu ağızlarında *-miş* eki sadece geçmiş zamanı, sınır ötesi bakışı ifade eder. Burada sadece üç ağızdan örnek vermekte yetindik, fakat 2008 senesinde Van'da katıldığım konferans sırasında zamanımız olsaydı Van ağızından binlerce örnek toplayabilirdik. Bitlis'te de durumun aynı olduğunu söyleyebiliriz.

Doğu grubunun *-miş* eki kullanımı, ilk bakışta Kuzeydoğu grubu ağızlarındaki durumu andırır. Fakat, her iki gruptaki *-miş* kullanımını detaylı incelediğimizde aralarında önemli bir fark olduğunu görebiliriz: kullanım sıklığı. Kuzeydoğu ağızlarında Brendemoen'un tespit ettiği gibi *-miş* kullanımı enderdir. Buna karşın Doğu grubu ağızlarında *-miş* eki kullanımını sıklığında bir azalma görülmez.

Brendemoen *-miş* ekinin sınır ötesi bakış ifade işlevini arkaizm olarak algılar. Tespiti doğruysa Doğu ağız grubunda da *-miş* ekinin bir dolaylılık ifadesi taşımadığını farz edebiliriz. Bu durumda iki grubun arasındaki sıklık farkını nasıl açıklayabiliriz? Bu soruya cevap verebilmek için araştırma konusu ağızlardaki bakış, (Aspekt) -zaman sisteminin tümünü incelememiz gerekir. Bunu gerçekleştirebilmek için alan çalışması esnasında değişik derleme yöntemlerinden faydalanmak gerekir.

Daha önce belirlediğimiz gibi *imış* parçacığı ölçünlü Türkçede sadece dolaylılık ifade eder, fakat masal ve hikâye anlatımında *-miş*'li geçmiş zaman temel geçmiş zaman olarak kullandığında ad tümcelerinin yüklemi de *imış* ek-filini taşır ve böylece dolaylılık ifadesi kaybolur.

Gündelik konuşma dilinde *imiş* özel bir anlam değeri taşır ve sınırlı bağlamlarda kullanılır. Dolayısıyla taranan metinlerde -masal dışında- hemen hemen hiç rastlanmaz. Bu durumda da özel derleme yöntemleri gerektirir.

Sonuç olarak gördüğümüz gibi ağız çalışmalarında biçimbirimlerin tanımlarını verirken sadece envanterini vermekle yetinmemek lazımdır. İşlev ve sıklık da önemli ölçütleri oluşturur. İşlevsel ve sıklıksal ölçütleri ele alarak yeni isogloslar üretmek mümkündür. Gelecek ağız çalışmalarında bu yöntemden faydalanmak çok verimli olabilir.

Kaynakça

- Adamović, Milan 1985. *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden: Brill.
- Brendemoen, Bernt 1997. Some Remarks on the -miş Past in the Eastern Black Sea Coast Dialects. *Turkic Languages* 1. 161-183.
- Buran, Ahmet & Oğraş, Şerife 2003. *Elazığ İli Ağızları*. Elazığ: Elazığ Kültür Kurultayı.
- Buran, Ahmet 1997. *Keban, Baskil ve Ağın Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gemalmaz, Efrasiyap 1995². *Erzurum İli Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gültekin, Sunay 1975. Iğdır ağızı üzerine bir inceleme. Mezuniyet tezi: İstanbul Üniversitesi.
- Günay, Turgut 1978. *Rize İli Ağızları*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- İmer, Kâmile 2000. Türkçe'nin Ağızlarının Sınıflandırılmasında Temel Alınan Ölçütler. Özsoy, A. Sumru & Taylan, Eser E.: *Türkçe'nin Ağızları Çalıştay Bildirileri*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. 5-16.
- Johanson, Lars 1971. *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*. Uppsala.
- Karahan, Leylâ 1996. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırması*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Olçay 1995². *Erzurum Ağzı: İnceleme, Derleme, Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Olçay, Selâhattin; Ercilasun, A. Bican & Aslan, Ensar 1988. *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Sağır, Mukim 1995. *Erzincan ve Yöresi Ağzları: İnceleme, Metinler, Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.